

Матеріали московського „Архива Министерства Юстиціи“ до історії гетьманщини.

Подав Іван Джиджора.

З поміж усіх частин поширеної України історія лівобережжя, докладніше кажучи — історія гетьманщини найменше оброблена, а спеціально в декотрих питаннях — просто *tabula rasa*. А предінь гетьманщина се одинока часть України, де український народ найдовше жив у виробленім ним самим державно-автономічним устрою, а через те саме жив і релятивно найповнійше своїм національно-культурним життям, без огляду на се, де були центри тієї культури. І власне дякуючи довшому, чим деінде, існуванню державно-автономічної окремішности в масі могло сильнійше вкорінитися почування національно-культурної окремішности, так що могло переховати ся через пізнійші безпросвітні часи аж до порога XIX століття і послужити зародком національного відродження. Ясно, що гетьманщина повинна бути центром нашої історії в XVII і XVIII ст. Тимчасом лишаючи на боці незначну скількість дрібніших фрагментарних розвідок, до того писаних нерас без огляду на основні факти, уставлені нашою історіографією, а навіть проти них, не маємо про се ані скільки небудь важнійших праць ані солідних збірок матеріалів. А не виданого документального матеріалу заховала ся велика сила по різних архівах, між якими що до скількості і якості документів для нашої історії на першім місці

треба покласти московські архіви. В Москві, куди я їздив з доручення археографічної комісії Наукового Товариства ім. Шевченка, я мав нагоду по часті познайомити ся з ними. Та за весь час мого кількомісячного побуту в Москві я мусів обмежити свої заняття тільки до архіву міністерства Юстиції і в часті також до Румянцовського музею. Другий головний архів, міністерства заграничних справ за браком дозволу був для мене недоступний, за що очевидно треба дякувати тільки репрезентаційним властям нашої держави, через які лишень можна такий довід одержати.

Моїм завданням було збирання матеріалу для часів гетьмановання Скоропадського і Апостола. Через те одначе, що матеріали для української історії не становлять якогось одного відділу, а порозкидані по різних групах в суміш з матеріалами різних російських інституцій, з архівів яких опісля повстав і згаданий архів, а дальше через те, що й там, де якісь партії документів до української історії при купі, нема в них якогось скільки небудь систематичного укладу ані що до хронології ані що до змісту, проте мені поневолі приходило ся торкатись різних документів так часом як і змістом доволі далеких від наміченої мною теми. От тим то я перше ніж докладніше розповім про результати моєї роботи, для інформації скажу декільки слів загальних про архів міністерства справедливости, про розміщення в йому документів до української історії і по змові також про характер тих матеріалів і їх вагу для української історіографії.

Матеріали для нашої історії з часів козацьких в згаданому архіві є від часу Б. Хмельницького, а дещо як нпр. в стовбцях Білгородського стола то і з ранійших часів, але загалом беручи їх мало в порівнанню з такимиж матеріалами кінця XVII і цілого XVIII ст. Головна частина тих матеріалів переходуєть ся в архіві міністерства справедливости, куди ввійшов архів посольського приказу, який завідував українськими справами у початку.

І так перша значнійша група документів до нашої історії се твв. „Дѣла Малороссійскаго приказа“,¹⁾ куди входить 127 книг (до 1727 року) і 233 стовбців, а належать вони до

¹⁾ Українськими справами завідував Посольський Приказ, а по нім його наступниця „Коллегія иностранныхъ дѣлъ“, і се було зверхньою оваквою автономічного становища України. В 1663 р. наслідком збільшення українських справ утворено до помочи посольському Приказу ще окремий „Малороссійскій Приказъ“, до якого належали головно військові і воєнні справи.

другої половини XVII ст. (1666—1701). Тут зібране майже все до гетьмановання Брюховецького і Многогрішного а по часті до Самойловича і Мазепи. Найбільша скількість (особливо стовбців) присвячена боротьбі за лівобережжя між ріжними претендентами до гетьманської булави.¹⁾ Як книги так і стовбці уложені без усякої системи, чисто випадково. Опис є, але тільки писана і походить мабуть з кінця XVIII або початку XIX ст. і сливе непридатна до вжитку, бо зредатована як найзагальнійше, а часами то просто занотовано тільки № кн. чи стовбця з допискою „Разныя дѣла“. Через те приходить ся самому перечитувати книгу за книгою, стовбець за стовбцем. Матеріали „Мах. пр.“ були в часті використані, але поверховно. Оригіналів українських документів в книгах абсолютно нема, а тільки т. зв. „Списки съ бѣлорусскаго письма“, лишень в стовбцях стрічають ся, але й то дуже рідко.

Того самого рода матеріал, себто для вьяснення таких же питань що і попередній, містять в собі книги і стовбці білгородського (книг 201, 1629—1708 pp., стовбців 1911 [1618—1702 pp.]) і сівського (книг 33 [1631—1705 pp.] стовбців 507 [1623—1707 pp.]) столів, які знаходять ся в відділі дїл Разрядного приказа. Особливу увагу звертаю на дїла сього останнього, які досі, скільки знаю, були нетикані нашою історіографією, мабуть через те, що до останніх часів були не упорядковані, а крім того не звертали на себе уваги, як документи чисто російської інституції. А тимчасом сміло мож сказати, що коли не більша частина то у всякім разі половина усього того матеріалу належить до української історії. Воно й не диво через те, що білгородське воеводство (потім губернія) було на українській території (Слобідщина); було до того найблизшим сусідом гетьманщини і наочним свідком подій, які тут відбували ся, а при тім операційною базою для російських військ, що приймали участь в політичних заверюхах гетьманщини. Хоч би в нас не було інших жерел для тих часів української історії, то на підставі донесень російських правительственных агентів і відповідей на них в формі розпоряджень правительства тим же агентам можна б докладно відтворити собі образ того, що тоді діялось на Україні. Документи сівського, а особливо білгород-

¹⁾ Дещо про сі матеріали: Г. О. Карповъ, Критическій обзоръ разработки русских источниковъ до исторіи Малороссіи относящихся. Москва 1870, с. 159—179.

ського стола головно багаті подробицями і деталями, (а сього менше напр. в в ділах „Малоросійскаго приказа“) в часів боротьби Дорошенка з Брюховецьким, а потім з Многогрішним, а сього останнього знова (хоч і не військом) з своїм контркандидатом сумським полковником Гарасимом Кондратовичем. Уваги московських тутешніх аєнтів, здасть ся, не уйшов ані один похід дрібних відділів, ані один рух тієї партизантки, а партизантками були сливе всі ті боротьби гетьманів, в яких кождий з окрема ніколи не міг вивести в поле значнійших мас війська в браку сил через таке розбиття. При тім маса звісток про поодиноких діячів, старшин, полковників, сотників і т. д., які на короткий час виринали і тут же знова зникали в товпі даючи місце иншим такимже. На підставі власне сього матеріалу можна буде насамперед прослідити історію кождого з тих родів, які опісля захопили керму місцевої управи в свої руки і усталити певні або зовсім таки невідомі дати чисто льокальних подій, а головно проаналізувати цікавий процес того політичного ферменту і висвітлити і усталити характер того часу. Наша історіографія мусить, заки піти дальше, розв'язати етєю цікаву проблему, звідкіля ішов і які цілі мав сей рух, який до речі ні трохи не мав тої закраски економічної боротьби верств людности, що пізнійше було, і навіть московське правительство не старало ся його з тої точки погляду використовувати, що знова пізнійше в першій половині XVIII ст. було його головним тактичним маневром. Звідкіля таке перекидування з одного табору в другий, від одного чоловіка до другого, при тім без ясної якоїсь програми, а що головне, свідомо на некористь московському правительству. На такому то ґрунті вирости з початку такі типи Пушкаря, які поволі вироджують ся і нікчемніють переходячи через протопопа Максима Филимонова (пізнійшого єпископа Мефодія), Брюховецького до вроджених мальконтентів і доносчиків Данила Забили і Загоровського.

Менше вже тут маємо матеріалу для історії чисто внутрішних справ, але все таки є деякі і для сього інтересні річи, як напр. в „Дѣлахъ Малоросійскаго Приказа“ ст. № 206, де містять ся нові надання і ствердження старих найвначнійшим старшинам в 1689 р.; при чім в кожній жалованній грамоті подано менше або більше докладне *curriculum vitae* — головно заслуги і участь в воєнних походах дотичної особи. Неменш інтересна також книга з тих же „дѣлъ“ № 54: „Книга клятвенныхъ обѣщаніямъ Петру Алексѣвичу“ з 1682, свого

рода реєстр, де під формулами присяги підписали ся не тільки старшини кожного полку, але й козаки і міщане. Се дозволяє нам приглянути ся докладно устроєви нижшої головно (бо вище знана вже, хоч теж недокладно) адміністрації козацької, як і міщанським корпораціям (цехам) в тім часі. Скільки мені відомо, то ся книга досі не використана, а вона супроти затрати архівів дрібніших адміністраційно-судових центрів має для нас першорядне значіння.¹⁾

Нарешті що до описи білгородського стола, то вона вже останніми часами владжена і видрукована (тт. 13 і 14), хоч не вся — бракує ще більше як третина описі стовбців. Тільки й та опись далеко не відповідає вимогам, які ми ставили б до неї. Тут загально треба сказати, що управа архіву має в плані описати насамперед документи московско-російських інституцій, а вже опісля забратись до описання „Малоросійських дѣлъ“. Через те і опись білгородського стола завдячуємо лишень тому, що се була інституція російська. Тільки і в ній документи описані дуже загальними фразами і з малою скількістю імен власних, а що в показчику подано тільки ті імена, які знаходять ся в описі, то часами годі наперед що небудь з того вирозуміти. Зістаєть ся тільки здогад, а для справдження її треба читати дотичний стовбець. По моїй думці, коли опись документів з огляду на місце дасть ся дуже загально, то в показчику належалоб виписати імена осіб і назви місцевостей не тільки такі, які є в описі, але всі, про які вгадують документи. Сю недостачу по часті вирівнює в українських справах річевий і технічний показчик, де під такими технічними термінами, як „нѣмѣна“ і т. д. зазначені документи, які коли не всі то певна більша їх часть належить до українських справ.²⁾

Про „Дѣла Малоросійскаго Приказа“ — хоч не все до річи — подав дещо Карпов в цитованім вище „Критическомъ обзорѣ“ куди відсилаю цікавих. Тут іще додаю тільки

¹⁾ Так нпр. Лазаревський в статі: Апостола (Русс. Арх. 1875 кн. I, с. 91—93) категорично твердить (с. 93), що Данила Апостола вибрано миргородським полковником в 1683 р. Коли нпр. в вгаданій книзі він вже в першій половині 1682 р. підписаний як полковник на чолі підписів миргородських полчан.

²⁾ Про стовбці Бѣлгородскаго стола див. між иншими коротку характеристику проф. Багалія: Матеріали для історіи г. Харькова въ XVII вѣкѣ. (Сборникъ харьковскаго историко-филологическаго общества. т. 16, Харьковъ 1905, ст. 396).

одну загальну замітку. Як сказано в Архіві міністерства справедливости тільки частина документів з того часу і то, скільки розходить ся про документи українські, то вони тут тільки в копіях, а радше в недоладних перерібках¹⁾, решта знова то в більшій частині „статейні списки, отписки і роспросні річи“. Друга частина документів переходить ся в архіві міністерства заграничних справ. Я звертаю увагу, що так на „списки съ бѣлорусскаго письма“, як і на донесення і справоздання московських правительственных агентів далеко не все можна покладати ся. Авторитет їх досить сильно підорвав вже відомий Котошіхін, який сам бував автором подібних „статейних списків“ і „отписок“, як піддачий Посольського Приказа: „Пишуть они (правит. агенти) — говорить він — въ статейныхъ спискахъ не противъ того, какъ говорено, прекрасно и разумно, выставляючи свой разумъ на обманство, чрезъ чтобъ достать у царя себѣ честь и жалованье большое; и не срамяются того творити, понеже царю о томъ кто на нихъ можетъ о такомъ дѣлѣ объявить“. „Для чего такъ творятъ? — поясняє він далше — Длятого: російскаго государства люди породомъ своємъ спесивы и не обычайны ко всякому дѣлу, понеже въ государствѣ своемъ наученія никакого добраго неимѣють и непринимають, кромѣ спесивства и безстыдства и ненависти и неправды“. Через те треба паралельно вести зайнятя і в Архіві міністерства заграничних справ, який доповнює отсей архів, а крім того там зібрані по більшій частині оригінальні українські документи.

Матеріали для дальшого періоду української історії, а головню до XVIII ст. розкинені по різнимъ групамъ одного з найбільшихъ відділівъ сього архіву т. зв. „Бывшій архивъ московскихъ департаментовъ правительствующаго сената“. Перша з великихъ партій документівъ по українській історії, зібранихъ разом се т. зв. „Дѣла правительствующаго сената по малороссійской экспедиціи и иностранной коллегіи“. Далше загаломъ багато, хоч порозкиданихъ маленькими партіями, українськихъ матеріалівъ ністить ся в другімъ відділі сенатського архіву званім: „Дѣла правительствующаго сената до раздѣленія его на департаменты“, на жаль не поділенім на такі підвідділи якъ перший відділ сенатського архіву. Тут маємо частину документівъ „Министерскаго правленія малороссійскихъ дѣлъ“, про арештантівъ, висланихъ

¹⁾ Між иншимъ про се див. мою рецензію на Еварницького: Источники до исторіи запорожскихъ козаковъ, Записки Наук. тов. ім. Шевченка т. 67, с. 22—33. Також: Карповъ op. cit. ст. 171.

в Україні, заложення митної комори для України в Києві (1754—57 р., № 2865—6, 69, 79), про гетьманські і інші маєтності (№ 2592 і 3478), а нарешті прецікаві 4 великі вязки оригінальних донесень гетьмана Апостола й української управи по ним за 1727—44 р. (№ 3568—71), скопійовані мною і призначені на першу чергу до опублікованя в „Жерелах“ нашою комісією. Нарешті діла 3-го департаменту сената (по розділі його на департаменти), де переходять ся акти Ліфляндії, Естляндії, Фінляндії і України. До сього ж архіва передано архів чернігівського гражданського і уголовного суда, в якому є документи ще з першої четвертини XVIII ст., але тут переважають документи до справ цивільних, а головню маєткові справи. При тім всім треба сказати, що українські матеріали розкидані по всім иншим відділам і підвідділам архіву, в актах сливе всіх чисто російських інституцій і багато з них знайдеть ся тільки przypadково або по розборі цілого архіва, а се що тут сказано — сказано лишень поверховно про великі збірки документів для нашої історії. Я ближше познайомив ся тільки з „Дѣлами сената по малоросійской експедиціи“, які містять ся в 154 книгах (загальна нумерація № 1728—1880,¹⁾ 1685—1761 pp.)

Як і в попередніх так і в отсій групі матеріалів нема жадного систематичного укладу, через те і тут стрічають ся документи далеко старшої дати ніж в описі зазначено, хоч їх і небагато, як рівнож розмірно небагато документів і в кінці XVII ст. (перша половина гетьманованя Мазепи — до чого матеріал переходить ся головню в арх. мініст. заграничних справ). За те тут майже все зібране в одно аж до першої половини XVIII ст. починаючи особливо з 1720-х р., коли знова уриваєть ся відділ „Малоросійскія дѣла“ в архіві міні. заграничних справ. До політичної історії гетьманованя Скоропадського і відносин до російського правительства матеріали теж по більшій часті там, а тут передовсім до внутрішніх українських відносин того часу. Зате матеріал з часу малоросійської колетії, гетьманованя Апостола і по ним з малими виїтками весь тут, так для історії відносин і, сказати б, правно-державного становища України супроти російської імперії, як і для внутрішніх обставин. Се пояснюєть

¹⁾ В загальнім перегляді архіву міністерства справедливости (Памятная книга московскаго архіва міністерства юстиціи, Москва 1890), крім инших похибок фальшиву звістку подано і про отсю групу. На ст. 127 подано, буцім згадана група обіймає лишень 54 книги, коли в дійсности в ній є 154 кн.

ся тим, що ці матеріали містять ся, як сказано, в сенатським архіві Сенатови ж піддано, як відомо, українські справи в 1722 р., де вони були з перервою на час гетьмановання Апостола (1728—1734 р.) до кінця, і очевидно сенат разом з завідуванням України перейняв від колегії заграничних справ і дотичний архів. Через те, що в ті часи, перша половина XVIII ст., постановив вибрати предметом моїх зайнять і з тою думкою вибрав ся до московських архівів, я мав нагоду ближше познайомити ся з отсею групою матеріалу і ношу дещо більше про неї сказати, як про попередні.

Часи перших двох десятиліть XVIII в. се часи кількарарового зведення рахунків з дотеперішніх відносин України так до російської держави, як і з чисто внутрішніх обставин з боку українського правительства й суспільства. А се роблення рахунків було безпосередно викликане знова кількараровою ліквідацією дотеперішньої політики російського правительства до України і прикладенням нових способів, щоби знищити звінці її окреме становище і поставити її на рівні з рештою частин російської держави. Одно й друге муіло очевидно зазначити ся відповідними актами, в яких кожда з обох сторін зазначуючи і обстоюючи своє теперішнє становище, шукала мотивів його в минулім. Дякуючи тому історичні документи з сих часів дають нам можливість вглянути і в попередній період і познайомити ся з деталями, яких дуже часто не знаходимо в документах з самого того періоду, бо тоді не було потреби зазначувати тих деталей, як гаразд відомих кожній стороні про себе.

Вибір Мазепи в гетьмани можна уважати кінцем того бурхливого періоду лівобережної України (властиво гетьманщини), періоду неустанного видання на всі боки, словом того процесу ферментовання свідомого своєї цілі о стільки, о скільки тієї політичної свідомости в 60 і 70-х р. піддавали політичні чинники правобережної гетьманщини, а опісля, з переходом правобережної старшини на лівий бік, тільки ремінісценції згаданих політичних думок. Більш як 20-літнє гетьманованне Мазепи було часом релятивного спокою в самій Україні (з виїмком справи Петрика, що зрештою не мала скількинебудь більшого значіння). Не було сильнішої інтеренції в українські справи і з боку російського правительства, яке не мало особливих причин бути невдоволеним з України, і се дало можливість скріпити ся і скристалізувати ся новому українському автономічному устроєви. Повстанне Мазепи (1708—9 рр.) і нещасливий його результат змусило російське пра-

вительство радикально змінити коли не основний принцип російської політики, котрий своєю дорогою тепер що йно ясно сформульовано, то радше тактику до його здійснення, при помочи старого способу небувалого терору і нової демагогічної агітації і юдження одних верств суспільства на другі. Для виконання сього було не тільки введено для постійного побуту військо російське на Україну, але поставлено гетьмана, управу й ціле суспільство під догляд спеціальних царських резидентів (Ізмайлова, Вінюса, а потім стольника Протасєва). Нічого й говорити, що Петро В. трапив в боляче місце, ведучи агітацію під окликом реформи теперішнього важкого положення низших верств суспільства і оборони тих верств перед висшими, а ролю оборонців призначаючи російському правительству і його агентам на Україні. Підчас цілого гетьмановання Скоропадського наслідком згаданої політики Петра показала ся ціла слабкість і браки політичного й суспільного устрою на Україні, особливо в судівництві, який, здавалось, держав ся тільки силою гетьмана і старшини. Тепер же коли значіння обох тих чинників кожного на свій лад обмежено до minimum-а, треба було тільки просто замінити верховну українську управу своєю інституцією а на місце української старшини настановити своїх людей і ділу кінець.

Та зараз по смерті Скоропадського при настановленню Малоросійської колєгії і через цілий час її урядовання аж до 1727 р., до повернення гетьманства, виявило ся, що рахунки Петра далеко не були вірні й сподівання його несповнили ся, а в кождім разі не на стільки, скільки він собі бажав. Невважаючи на таке, на око безвхідне положення старий порядок на Україні не тільки не пережив ся, а навпаки по першім розгромі зачав в очах людности набирати значіння й поваги, а навіть притягаючої сили, як щось своє питоме і добре, на жаль на якийсь час загублене. Значить було щось, що сю суспільність з собою вязало. Особливо в часі управи Малоросійської колєгії видавало ся людности без порівняння ліпшим навіть гетьманованню такого Скоропадського, на яке всі нарікали, за якого гетьманство дівдало найбільшого пониження так в очах своїх і чужих, якого головною і одинокою прикметою було те, що він був „человекъ zelo доброй“, як ненароком влучно схарактеризував його царський резидент при Апостолі Наумов.¹⁾ Показало ся, що лишаючи на боці стар-

¹⁾ Арх. Минист. Юст. Дѣла Правит. сената по малоросс. эксп. кн. № 53/1780 л. 157.

шину, якій власне кажучи, „реформи“ Петрові нічого сенсько не шкодили, не було нікого, хто бажав би знесення автономічного становища України і порядку, який тут панував, а бажано було тільки направити його недостачі. А се пояснюєть ся просто тим, що суспільство, яке себе в масі уважало за окремиї варід, мало вповні ідею лучности і ідею своєї політичної окремишности, навіть без огляду на реальні причини (головно економічні тягарі загально державні), з яких йому було при тій окремишности вигіднійше. Режим заведений Петром по смерти Скоропадського не тільки нічого в обіцяних полекш не дав, але приніс ще нові тягарі загально-державні (підвисшені податки й удержаня 10 полків кінноти) додавши до самоволі і надужитя своєї старшини ще більшу самоволю і брутальнійші надужитя нового начальства, на котре навіть суду не було. І можна сказати, що коли в часі упадку Полуботка не доводит ся нам чути сильнійших протестів в обороні своїх прав, то як показало ся, причиною тому була не байдужність до них. Навпаки суспільність (говорю тут про тих, що могли мати якийсь голос) тільки ждала догідного часу, щоб могли без нараження себе на великі репресії знова виступити. Поки що, вона тільки те зробила, що не дозволила чужим проникнути, так сказати, в круг тих ідей і понять, на яких опирала ся і народна і племінна окремишність України. Поки що мовчала і вчила ся дещо з нового стану річий і дійсно, де чого таки навчила ся: се виявило ся підчас привернення гетьманства в 1727 р.

І власне згадані матеріали московського архіва міністерства справедливости, а спеціально група „Дѣла сената по малороссійской экспедиціи“, разом з збіркою українських актів Миколи Маркевича в Румянцевськїм музею дає нам змогу вповні прослідити і вияснити отсі що йно піднесені питання. Бути може, що на деякі з них в їх остаточнім сформулюванню, в якім ми їх зараз виписали, не знайдець ся безпосередної дефінітивної ясної відповіді — се так, та дарма. В тих часах багато питань, а між ними головно національне, хоч *de facto* істнували, а що більше, навіть відчували ся, але формулювати їх в певні виводи і дефініції нікому і в голову не приходило. Та, як сказано, вони істнували і в ріжних инших житєвих справах проявляли ся на зверх, хоч навіть в инших формах. Одначе при докладнім простудюванню матеріалу можна прийти до ясних виводів. Виводи такі доконче треба вже раз поробити для зрозуміння історії України не тільки

в XVIII, але і попереднього століття. І треба признати, що вони, ті виводи, не йдуть в розрив з новою будовою української історії, як її поставив проф. Грушевський. Не вдаючи ся поки що в деталі, я хочу зазначити бодай найголовніші точки, потрібні для розв'язки сих питань, опираючи ся на згаданім і по часті зібраним мною матеріалі. Се заразом буде певного рода характеристика і самого матеріалу.

Як сказано, новий курс російської політики супроти України Петра I ярко зазначив ся на зверх полишенням на постійний побут російського війська на Україні і приданнем гетьману постійних резидентів, які по думці даних їм тайних інструкцій мали слідити і не допускати до „низівны“¹⁾, а з другого боку мусіли розвивати і вводити в жите заміри Петра що до України агітаційними способами, висказаними в публичних правительственных маніфестах: „обороняти простий народ і козаків від кривд і насильств старшини“, обмежуючи при тім скільки можна власть гетьмана над тієюж старшиною. За тими першими порушеннями договорів Богдана Хмельницького й півнійших гетьманів пішло ще кілька інших, як обмеженне права вибору старшини і насильне накидуванне ніби реформ у внутрішній управі (укази в справі організації генерального суду і генеральної військової канцелярії). Тільки ж центральне правительство, крім загальної ідеї чи тенденції „Малую Россію прибрать къ рукамъ“, не мало для здійснення сього певного подрібно виробленого пляну, власне через те, що згадану свою ідею розуміло аж надто вже примітивно не знаючи при тім докладно настрою місцевої людности. Агенти-ж правительства, люди старої московської школи, теж нічого нового не видумали не вміючи вмістити нічого нового в рамках даних їм інструкцій. Резиденти при гетьмані і команданти російських гарнізонів на Україні (між ними полтавський командант, півнійший президент Малоросійської колегії Велямінов) тільки те й робили, що слідили за проявами „низівны“ — результатом чого була маса арештів і висилка зовсім невинних людей — і ненастанно твердили тайно і явно, що своя старшина кривдить козаків посцільство, що по судах дієть простому народу кривда, розводить ся волокита, беруть в'язки і т. д.²⁾ Та

¹⁾ Всі того рода інструкції зібрані головно в „Дѣла правит. сената по малоросс. експедиціи“, кн. № 79; теж кн. № 24/1751, л. 114.

²⁾ Напр. А. М. Ю. Дѣла правит. сената по малоросс. эксц. кн. № 22/1749, л. 24.

для підірвання десятками літ виробленого ладу всего того було замало, а головне те, що всі ті способи були чисто негативні. Нерозумна нагінка на гіпотетичних зрадників і терор з сього приводу тільки ширив лаяк серед суспільности і змушуючи її до замкнення в собі, ще більше відчужував Україну від Росії, так що резиденти перебуваючи постійно при гетьмані навіть не завжди могли знати докладно про зносини його з сконсолідованою старшиною¹⁾ і не вміли через те перепинити напр. роздавництва земель, що було одним з їх ясно зазначених обов'язків. І на те вони постійно жалують ся правительству.²⁾ З другого боку правительство, яке від самого сполучення України з Московією усе мало на умі „малоросійську шатость и непостоянство“, тепер наслідком арештовань, які само таки робило, дивило ся з найбільшим недовірем на Україну, а се змушувало його поводити ся з нею як з чужим підбитим краєм та одночасно стримувало його від цілковитого знесення української окремішности а навіть і від глибших змін у внутрішнім устрою. Правительственні агенти на Україні агітуючи проти старшинських „непорядків“ не вміли виставити тих непорядків, як органічний вплив існуючого ладу, а зводили се, так скавати, на злу волю старшини. Значить усе лихо було в людях, яких треба замінити кращими, Великоросами. І справді лишень в тім напрямі вдалось по часті викликати рух серед людности в деяких полках нпр. в Стародубі, де полчане подали просьбу, щоб їм настановити полковником Великороса. Нагода до такої переїми в людях скоро прийшла. В 1722 р. в цвітні царь Петро ще при життю гетьмана Скоропадського віддає управу України зложеній з самих Великоросів Малоросійській колегії, яку знова піддає сенатови. Та хоч се фактично було знесенням українського автономного становища супроти решти імперії, то все таки цар не рішив ся заявити сього офіційально, а навпаки зазначив, що зробив се на підставі „пунктів“ Богдана Хмельницького, оче-

¹⁾ Див. нпр. інтересну таблицю посвоєчення української старшини десь в другій половині гетьмановання Скоропадського, владжену не відомо ким, але в кождім разі Українцем, хто зна, чи не на бажання російського правительства. Як видно з тої таблиці, гетьман, генеральна старшина і усі полковники з війском прилуцького Галагана і київського Антона Танського стояли в тіснім родовім зв'язку. А. М. Ю. Д'яла пр. Сената по малоросс. експедиції, кн. № 79/1806, л. 186.

²⁾ Напр. Д'яла Правит. Сената по малоросс. експед. кн. № 20, діло 14.

видно відповідно інтерпретуючи той договір, та підкреслив виважено тимчасовість цієї інституції. По смерті Скоропадського і по нещасливій пробі Полуботка оборонити гетьманство повним хованом на Україні лишилася тільки колегія, супроти котрої юридично рівнорядна інституція, генеральна військова капцелярія не мала найменшого значіння. І коли Малоросійська колегія мала послужити для людности наглядним доказом висшости російських порядків і російських людей над українськими порядками і людьми, то власне той доказ дав якраз противні висновки. Про обіцяні реформи і полекші не було тепер і мови а Колегія усю свою діяльність звернула виключно на збирання податків для державного російського скарбу¹⁾ і справді не вважаючи на зруйнований перед тим війною, а ошісла постоем російського війська і експедиціями на каналові роботи край піднесла цифру податків до нечуваної передтим висоти. Та найкраще схарактеризувала діяльність колегії і загалом цілий російський режим, який запанував на Україні під егідою тієї-ж колегії, нова управа, якій по знесенню колегії по неволі прийшлося зводити рахунки діяльності колегії.

Зараз вже в початку нового гетьманства в падолисті 1727 р. жураччись писав правительству резидент при гетьмані Наумов: „О коллежских членах... какъ от гетмана и от протчихъ слышу, великие чинены обиды здѣшнему народу, и будетъ-де многое челобитье, что и показывается по дѣламъ какъ на членовъ такъ и на подьячихъ“.²⁾

Сам гетьман Апостол в своїх „пунктах“ правительству, в марті 1728 р. навівши кілька драстичних прикладів судівництва колегії, додає: „а и протчїе дѣла онаж колегія вершила не по правамъ малороссійскимъ... по своимъ прихотямъ, о якихъ оной колегїи вершенїяхъ многіе Малороссїяне тепер бѣт чоломъ и просятъ разсмотренїя“. Гетьман кінчить жаданем ревізїї колежських „вершенїй“, бо вона „вершенїя обстоятелного не учинила, потакуючи одной сторонѣ... изво взятковъ, о чомъ на оную колегїю имѣеться явное доказательство“³⁾. Що й говорити, коли такий загорілий російський при-

¹⁾ А. М. Ю. Дѣла правит. сената по мал. эксп. кн. № 53/1780, л. 159.

²⁾ Див. мою статью: Реформи Малоросійської колегії на Україні в 1722—Зрр. (В Науковім збірнику присвяченім проф. Мих. Грушевському, Львів, 1906.)

³⁾ А. М. Ю. Дѣла правит. сената кн. № 3568, л. 22.

клонник і, сказати б, професіональний доносчик Данило Забіла говорив, що „Малоросійської колегії члени не поправдѣ дѣла дѣлають и берутъ взятки, отчего Малоросійскіе обыватели плачуть и отъ разоренія ихъ многіе ушли за границу“¹⁾.

Отсі загальні характеристики були піддержані масою фактичного доказового матеріалу, з котрого ми для прикладу наведемо хоча б таке, що в одного тільки ніжинського полку члени колегії, не виключаючи президента її Велямінова, і канцелярські урядники вимусили хабарів на 800 руб. і то від найнижших верств, мужиків, козаків, а головню дрібного служебного люда, як полкових податкових зборщиків, які по силі своєї служби мусіли входити в колегією в контакт²⁾. Додати треба, що в сій відомості непоказано хабарів з нагоди ріжних процесів, які в застрашуючій мірі виникли дякуючи інавгураційним закликам колегії подавати жалоби на несправедливі присуди місцевих судів, а яких колегія в мінімальній часті не полагодила, лишивши по собі таку масу неполагоджених протестів, що самі списи тих протестів, „реестры нерѣшенныхъ дѣлъ“ займають цілі архівні книги³⁾. Та найкращою характеристикою того, як правила колегія краєм, може послужити те, що тайний совітник і міністер при гетьмані Наумов зараз по своїм приїзді на Україну, контролювавши приходно-росходні книги і порівнявши їх з рапортами Велямінова сенату в справі приходів і росходів, був змушений взяти під арешт цілу канцелярію колегії з причини великих грошових мальверзацій. І так показало ся, що в 1722 р. з вказаних сенатови 45527 р. 19 коп. приходу до каси прийшло 22672 р. 29 коп., а пропало кудись 22854 р. 90 коп., в 1723 р. до вказаних 85854 р. 49 коп. забракло 38119 р. 60 коп., в 1724 р. до вказаних 141342 р. 89 коп. приходу не стало 33288 р. 27 коп.⁴⁾. Значить половина усіх приходів стяганих так безоглядно з людности, попадала в кишені членів

¹⁾ А. М. Ю. Дѣла преображенскаго приказа. № 139, дѣло 14.

²⁾ Виденія полку Ніжинського різних сотень всякаго званія людей о взяткахъ од членовъ и подячихъ бывшой колегії малоросійской починенихъ, 1727 году. (Власноручно підписані зізнання пошкодованих). Музей Румянцова, архивъ малоросійскихъ актовъ, собр. Н. Марквичевъ, № 2783.

³⁾ Напр. Дѣла прав. сената по мал. експ. кн. № 31/1758, 33/1760, 39/1766 і др.

⁴⁾ А. М. Ю. Дѣла правит. сената по малорос. експ. кн. № 53/1780, л. 121—122 (донесення Наумова з 2/10 1727 р.) і л. 288.

і урядників колегії. Потім можна собі уявити — крім того, що ми знаємо безпосередно, — як безцеремонно поступала колегія з людістю.

Тільки про колегію. Про військових російських начальників ось що пише правительству той сам Наумов (8/11 1727 р.): ...какъ нынѣ слышу великіе жалобы отъ здѣшнихъ обывателей а паче на генералитетъ..., на генерала Венибаха, что всегда требуетъ для разныхъ домовыхъ посылокъ подводъ, сторожей, водовозовъ, ремесниковъ, баб до кухни, по обывательскимъ лугамъ собою косилъ сѣна, бравъ много с полку работниковъ не малымъ числомъ и то сѣно на полковыхъ подводахъ возилъ с великою тяжестью; рыбаковъ беретъ перемѣнно по четыре человекъ с сотни, двѣ слободы поселилъ себѣ на обывательскихъ земляхъ людьми полтавского полку и оныя слободы свои отъ квартиръ и порцей уволилъ; на генерала поручника Роппа и генерала мавора Дукласа нѣжинской полковникъ Хрущовъ и того полку старшины и сотникъ та полковый комисаръ Ѳеодоръ Дубневичъ чрезъ доношенія показали, что оной де генералъ поручикъ Ропъ занялъ себѣ квартиру в Нѣжинѣ в домѣ бывшаго полковника Толстова и другіе старшинскіе дома не по указу и безъ отводу; к томужь требуетъ он до кухни своей не указныхъ всякихъ съясныхъ (sic!) и другихъ на домовыя potrzeby припасовъ по вся дни, на которыя де недержано в мѣсяцъ дватцать шесть рублевъ..., да емужь де даеця по ево требованію сверхъ указныхъ порціоновъ дватцать, раціоновъ тритцать, да адъютантомъ ево порцей три, рацей пять; да обретающейся при немъ прапорщикъ Михневъ помянутого комисара билъ смертнымъ боемъ и окровавилъ а полковника Хрущова онже генералъ лейтнантъ держалъ под карауломъ, отобравъ шпагу, а старшину полковую похвалялся бить киями. Да племянникъ де ево, прапорщикъ Виттинъ в Придукахъ пришедъ в ратушу требовалъ у войта подводъ бесъ прогоновъ, которыхъ онъ войтъ не далъ, и оной де прапорщикъ за то ево билъ плетью; тогожь полку при суде билъ же полкового обозного и голову проломалъ до руды. На генерала мавора грааа Дукласа переяславского полку старшина чрезъ прошение показала. Въ 1726 году требовалъ он генералъ маворъ на разныя строенія лесу у многихъ людей не меншеѣ (sic!), такожь в гаевъ лесу побрано и в дворы, прозываемыя сулименскіи, удескніи и чернецкніи, перевозежно, в которыхъ дворахъ подѣланы великіе стайни с станками, ящиками и с мостомъ в народную тягость. О чемъ я на нихъ господъ Роппа и грааа Дукласа писалъ о ислѣдованіи

командующому генералу Вензбаху, а в полки к малоросійськимъ полковникомъ посланы указы, щоб лишняго сверхъ указу нікому ничего не давали, а хто будетъ насилно что брать, о том бы ко мнѣ писали імяно и прислали б обстоятелные вѣдомости. А чтоб в томъ справедливость была учинена, о том познать не почему, понеже на самого ево генерала Вензбаха обиды показывають болѣе другихъ¹⁾. Таке саме писав гетьман Апостол і про комендантів поодиноких російських гарнізонів: полтавського Чічеріна, переяславського Яковлева, глухівського Скорпякова-Пісарєва і ніжинського Толбухіна²⁾, а особливо про захват земель і притягання „всякого званія людей“ в підданство.

Над тим всім нарешті панувала характеристична для старої Росії політика всякого рода обмежень і перешкод і заборон, а переводжена провінціями, головню пограничними властями, військовими заставами і т. и., вироджувала ся в придирки і секатурн, які навіть нічим не були корисні для російського правительства, а місцевій людности українській приносили великі матеріальні страти. Се давало себе відчутти особливо в промислі, як напр. заборона робити поташ³⁾, і в експортівій торгівлі через те, що військові форпости утруднювали всяку комунікацію з загрою, про що маємо вимовні свідощтва самого таки Наумова і Апостола⁴⁾.

Такий стан річий на Україні був погіршений іще де-вортанізацією, викликаню подвійною властю, де одна власть юридично рівна другій, а не обізнана з місцевими обставинами, фактично забрала все в свої руки, а виразом сього була самоволя адміністрації і війська, що давала ся дуже тяжко відчувати людности. Серед загального невдоволення чим раз частійше зачали сипати ся скарги — тепер уже на новий порядок, а далі протести в одиноко можливій тоді формі — утікачки. На доказ сього зацитую одну з таких жалоб в початку 1727 р., в котрій панове старшина і сотняне лохвицької сотні „плачливе“ жалували ся на розкватированне військ, які сотня мусіла удержувати. „Бо что прежде — пишуть вони між иншим — за покойного гетмана (Скоропадського), якъ еще и люде замож-

¹⁾ А. М. Ю. Дѣла правит. сената по малорос. эксп. кн. № 53/1780, лл. 157—158.

²⁾ А. М. Ю. Дѣла правит. сената, № 3568, л. 22.

³⁾ Полное Собр. Зак. т. 7. № 4197.

⁴⁾ А. М. Ю. Дѣла правит. сената по мал. эксп. кн. № 53/1780, л. 157—8, 214, 280.

нїйшіє были, по расположенію іскусних опредѣлено было на сотню нашу Лофицкую компанїй двадцять и три чоловѣка, то нинѣ тиєж люде, и вже зубожавшіє, на сто тридцять и єдного компанїйця уже другїй рокъ мусѣли по указу, либо в претягчайшою своєю бѣдностію, вистатчати повинность“. Вїйсько допускаєть ся при стаганю „повинности“ рїзних надужить. Адміністрація знова, для того, щоб на зверх на удержанне одного вояка припадала відповідна скількість хозяїнів, штучно побільшала компут, вписуючи туди люде, які по своему привілейваному або непривілейваному положенню не могли належати до компуту, а власне „войти городовіє и сѣлскіє, бурмїстри и сторожѣ разніє и протчіє служителѣ ратушніє, зборщики, шафарѣ, помѣрніє, цехмистри, молодшіє, десятники, хватирніє, ктиторѣ, паламарѣ, дяки, пастухи разной скотини мирской, корчемніє доми и винокурнѣ, в которих тилко временемъ бивають мешканци, старци совершенніє в єдной тилко милостинѣ живучіє, вдови нищєтніє и многое число самих нендѣних люде, у чужих фолваркахъ мешкающих и питающих ся в єдной тилко поденной работи“. Через те „тилко тепла дожидаются, а усѣ розийти ся готови, да многіє власніє доми оставивши пороскодили ся и розийти ся от безмѣрной дабели готови“¹⁾. І справді той час означив ся серіозним еміграційним рухом лївобережної людности особливо на правий беріг Днїпра не зважаючи на пограничний вїйськовий кордон. По словам Наумова такий переселенець „скажеть на заставѣ, что идѣтъ (sic!) туда (за Днїпро) якобы для жатбы хлѣба или сѣнокосу и протчихъ работъ, и перейдут сто а возвратятца десят“²⁾; „застава єсть, а люди перешли и за границею населилось множество“ стверджує він в иншім донесенїю³⁾. Як бачимо еміграція була викликана чужим тяжким панованнем, не тяжким власним соціалним устроєм. Устрій на Україні стояв далеко вище від московського, про що вимовно свідчить такаж утікачка селянства в Росїї на Україну, і ся знова еміграція теж прибрала такі розміри, що стала одним з найважнїйших питань в українсько-російських відносинах через те, що правительство зробило в того дохідне жерело для

¹⁾ Музей Румянцева, архивъ малоросс. актовъ, собр. Н. Маркевичевъ, № 503.

²⁾ А. М. Ю. Дѣла правит. сената по малоросс. эксп. кн. № 53/1780, л. 157.

³⁾ Тамже, л. 280.

своїх поміщиків, вимагаючи від українських поміщиків за емігрантів плати т. зв. „пожилыхъ денегъ“.

Я трохи довше задержався при характеристиці того першого замаху на автономію України, замаху в формі накиннення гетьманщині російської управи, і її результату, бо се неминуче потрібне для вяснення, який се вплив мало на дальше становище Росії до України і українського суспільства до своєї автономії і до Росії. Російські правлячі круги по смерті Петра не могли не звернути уваги на такий будь що будь важний факт, що не вважаючи на зручну, як здавалося, тактику, ужиту супроти репрезентантів української автономії, йому чи його агентам не вдалося викликати скільки небудь серйозного руху або хочби маніфестації навіть серед нижших верств суспільности за знесенням гетьманщини. Навпаки в міру продовжування дотеперішнього режіму ширилося тільки загальне невдоволення в низу, підчас коли старшина заховувала характеристичну мовчанку, так що правительству маючи фактично управу в своїх руках в дійсности навіть не мало ясного і докладного поняття про українські справи. Се виявилося яскраво по приверненню гетьманства: резиденти, які переймали діловодство безпосередно з рук російської інституції, були змушені в справах українсько-російських відносин шукати інформацій в архівах — отже знали менше, ніж колишні московські дяки і піддячі. Се заставляло правительство дивитися ще більш недовірливо на Україну і уявляти для себе з того боку більшу небезпеку, чим вона в дійсности була. Та з другого боку тим самим Україна будила більший респект, тим більше, що як вчив досвід, навіть родовиті Росіяне й інші чужоземці, настановлені для ослаблення опозиційного елемента українськими полковниками, по якімсь часі ставали в ряди мальконтентів проти російського режіму (напр. ніжинський полковник Толстой). При таких стані річий, маючи на увазі хвилями напружені відносини в Туреччиною, правительство небагом по смерті Петра з початком 1726 р. роздумувало над „удовольствованіємъ малоросійскаго народа“, що по думці правительства можна було зробити уступками на користь автономії¹⁾. При кориснім укладі ще й інших побічних обставин в 1727 р. се було зроблене

¹⁾ Див. мою статтю: Причинки до історії відносин російського правительства до України в 1720—1730-х рр. (Записки Н. Т. ім. Шевченка т. 61, с. 2—3).

в далеко ширших розмірах, як перед тим було проєктовано, бо приверненне гетьманства. Гетьманованне Апостола, головню перша його половина до 1730 р., на мою думку один з найважнійших моментів нашої історії в XVIII ст. і вимагає детального окремого оброблення. Ми обмежимо ся проте до зазначення найголовнійших точок.

В відповідь на указ Петра II з 12 мая 1727, що приносив обіцанку привернення до сили „пунктів“ Богдана Хмельницького, отже вибору старшини і знесення нових податків, наложених малоросійською колегією — від усіх полків посипали ся до царя адреси, в яких панове старшина, коваки, міщани і посполиті, словом — „увесь малоросійський народ“ дякували за обіцанку „содержать малоросійскій народъ по пунктамъ Богдана Хмельницкого“ і за приверненне гетьманства, обіцяючи „за те вірно служити не щадячи останньої каплі крови ітд.“¹⁾. Вибір гетьмана, як незвичайно радісну подію для „малоросійського народа“ оспівав в величезнім панегірику київський пііт „въ училищъ кіевскихъ славено-латинскихъ ученик Яковъ Галяховскій“²⁾, а славетні магістрати, як напр. київський, „по получении сего (царської жалованної грамоти на гетьманство) при-

¹⁾ Сі адреси (оригінальні з підписами усеї старшини до війтів включно, а почасти також коваків), крім згаданого політичного значіння цінні ще і для внутрішньої історії України, як характеристика внутрішніх адміністративних відносин різних полків в даний момент, про що можна судити вже хочби по групуванню підписів. А. М. Ю. Дѣла правит. сената по малоросс. эксп. кн. № 53/1780, лл. 26—58.

²⁾ Повний та предовгий титул сього панегірика такий: Его радости и привѣтствія и благодарствія на превожделѣнный, преславный и всемилоствѣйный гласъ Боговъ дарованного, Боговъ вѣнчанного и Боговъ превознесенного благовѣрного и благочестивого и христолюбивого государя нашего Петра Второго, императора и самодержца всеросійского, яко обще всему російскому народу новымъ монархомъ всеросійския имперіи престола императорской короны и священного помазанія воспріятіе, объявившій, яко собственно малоросійскому народу ко удовольствованію своему по прежнему обыкновенію имѣти гетмана повелѣвшій, изъ Малія Россіи чрезъ всенайпоследѣйшаго раба и всенижайшіе подножіе въ училищъ кіевскихъ славено-латинскихъ ученика Якова Галяховского въ достолюбіи даръ, яко всемилоствѣйшему государю своему Е. И. В. проивнеся іѣта царя царствующаго 1728, марта 10 дня. — Переховуєть ся в рукописній бібліотекѣ Архіва міністерства юстиціи в Москві під № 105, в виіткахъ поданныхъ А. Соболевскимъ в „Чтеніяхъ общ. Нестора-лѣтописца“ кн. 11, с. 39—45. Ціле його значіння — в заголовку, справді тільки, як „его радости“ із згаданихъ подій.

казали для соборанія публіки на котлах майстратовых выбити гасло, и такъ премоцнѣйшую грамоту яко и висоценоважный рейментарский універсаль въ кляр всенародно, разъ пред ратушем, а в другое при благодарственном молебном пѣннн въ церквѣ соборной вичитали, и по оном исполненіе чинит всегда долженствуем¹⁾. Певне, що ві всіх тих обявах радости було багато парадного, чистоетикетального, та сього вже не можна сказати про инший обяв, як вплив значіння гетьманства для людности: коли перед тим так українські, як і російські власти доносили про ростіч людности не вважаючи на пограничні кордони, то тепер той сам Наумов радить бодай на якийсь час зняти пограничні військові застави, бо можна сподівати ся, що на звістку про гетьмана емігранти зачнуть вертати²⁾. Що більше, Наумов має відомости, що „польские владѣлцы, которые отсель переходящими владѣли и брали с нихъ десятину, нынѣ то отложили, послыша о гетмане, и сами некоторые из ближнихъ мѣсть отрубежа ввезжаютъ“³⁾.

Ще більший рух, але вже політичний викликало гетьманство в сферах української старшини, а на чолі його став сам старий Апостол, один з кращих українських історичних діячів, а притім рішучий автономіст. До правительства силпють ся від гетьмана ріжні „пункти о нуждахъ малороссійского отечества“, „предложенія“, „краткія нясненія“⁴⁾, в яких гетьман з повним зрозуміннем річи, збогаченим недавним гірким досвідом, стараєть ся оборонити перед замахами автономічне становище України в цілій годішній повноті, від „пунктів“ Богдана Хмельницького аж до „малороссійского нарѣчія“ і „малороссійского стиля“ включно⁵⁾. Особливо наставляв на захованню повного права вибору всеї старшини „вольними голосами“, вказуючи зовсім справедливо, що усі недомагання українського ладу, на яких основувала ся агітація російського правительства, походять від старшини не вибраної, а настановлюваної правительством, і через те не залежної від гетьмана

¹⁾ Донесення київського магістрата Апостола в лютім 1728 р. Музей Румянцева, архивъ малоросс. актовъ, № 433.

²⁾ А. М. Ю. Дѣла правит. сената по малоросс. экс. кн. № 53/1780, л. 280.

³⁾ Тамже, л. 158.

⁴⁾ А. М. Ю. Дѣла правит. сената по малоросс. эксп., напр. кн. № 53/1780, л. 207—216, 221—227, кн. № 79/1806, л. 339—343. Дѣла правит. сената, св. № 3568, л. 22 і др.

⁵⁾ Дѣла правит. сената, св. № 3568, л. 22.

і від людности. Спеціальну увагу звертав також на судівництво, яким ненастанно тикало в очи старшині правительство, і тут гетьман проєктував реформи, які почасти і запровадив. У всіх тих заходах червоною ниткою вазначуєть ся змагання Апостола скріпити скільки мога авторітет і власть гетьмана супроти старшини, і сю ідею старать ся він переводити в практиці, в чім не можна не бачити особливого впливу російських порядків, в яких йому мусів імпонувати безоглядний послух. Непокірних старшин іменованих правительством і через те незалежних від нього, старав ся при помочи самого таки російського уряду вижити, як напр. відомого своїми насильствами гадяцького полковника Гаврила Милорадовича¹⁾, а в иншою старшиною в деяких випадках поступав доволі безцеремонно. Наводимо один такий приклад, в яким навіть в формі бачимо наслідование російських порядків, де гетьман звертаєть ся проти сотника, отже доволі високої фігури в українській адміністрації. „Тебѣ Афтанасію Жуковскому, сотниковѣ глинскому симѣ нашимъ открытымъ листомъ объявляемъ: Понеже ти по посланному нашему указу въ Глуховъ къ намъ не приехалъ и учинилъ ся указу нашему ослушень, а сотпiane глинскіе въ обидяхъ от тебе имъ затѣянных неотступно намъ стужают, просячи за оніе в тебе сатисфакціи, того ради послани по тебе от нас нарочніе козаки сотнѣ глуховской..., которимъ велено тебе взять и нехотячого приприводить в Глуховъ. З якими козаками абыс привездиль въ Глухов непремѣнно под неопустними правними винами и войсковимъ караннем, грозно рейментарско приказуемъ“²⁾. І справді в перших літах вдало ся Апостолу піднести авторітет гетьманської власти і навіть надати їй певного рода маєстатичної поваги, що ясно пробиваєть ся в відносинах старшини до гетьмана. В 1729 р. лубенська полкова старшина ображена указом присланим їй резидентом-міністром Наумовим вдаєть ся в тій справі до гетьмана. Бо, пише вона „хотя доселѣ еще не получили мы такового его... величества указу, чтоб намъ слушати указовъ и других которихъ канцелярій, не токмо от учрежденного над нами Божією и високо моноршою волею одного рейментара вашей панской велможности, посадаемихъ, однакъ опасуа

¹⁾ А. М. Ю. Дѣла правит. сената по малоросс. эксп. кн. № 53/1780, лл. 569—570.

²⁾ Музей Румянцева, архивъ малороссійскихъ актовъ, собр. Н. Маркевичемъ, № 2107.

ся, щоб не подпасти штрафу за преслушаніє... под високииъ іменемъ его... величества виданного указа, принуждени теперъ оный... обявить"¹⁾. В р. 1728 запорожці вдають ся до Апостола з чолобитною о заступництво дізнавшись „о благополучномъ вашемъ панскомъ пришествіи на престолъ вашъ гетьманскій малоросійскій“.

Та старому гетьману вдало ся вратувати останки автономії далеко не в тій мірі, як йому бажало ся. Першою причиною того була force majeure — російському централізови не хотіло ся уступати з усіх зайнятих ним позицій на Україні. Лишили ся російські війська, лишив ся резидент при гетьмані, а навіть до одної з найвищих інституцій, генерального військового суду увійшло постійних трьох членів Росіян, хоч се останнє було по висказаним в горі мотивам менше небезпечно. Та все те при розумнім гетьмані все таки нейтралізувало ся. Далекі гірша була друга причина, яка не давала надії на піддержаннє і на далі гетьманства. Причиною того була внутрішня духовна формація самого українського суспільства, а власне старшинської верстви. Старшина, як ми бачимо, була привязана до автономії свого „малоросійского отечества“ навіть поза сферою матеріальних користей, які могла дати автономія, але піддержати сю автономію могла тільки пасивно. Мазепинська катастрофа і безоглядний режим Петра I — а більшість тої верстви яка мала обняти спадщину по Апостолі, виростала в часі тих катастроф — не могли пройти даром для духового настрою суспільности і дуже шкідливо відбили ся на характерах. Першим наслідком того було обмеженнє політичного кругозору виключно до властивої гетьманщини, яка супроти цілої імперії представляла ся дуже незначно. Далі, страх Петрового режиму викривив характери позбавивши їх твердості, замісь чого проявила ся і привила ся в українській суспільности спеціальна прикмета, яку я означив би здібністю приспособлення до обставин. Приглядаючи ся вже за Апостола тим заходам de republica emendanda бачимо, що люде порозумнійшали, набравши досвіду, зрозуміли навіть теперішні помилки і в розумі беруть ся за діло. Тільки-ж тут ми не можемо не завважати недостачі, якогось сказати б, широкого жесту і розмаху, який може надати ділу твердий характер і сильна воля одушевлена вірою, навіть без огляду

¹⁾ А. М. Ю. Дѣла правит. сената по малоросс. эксп. кн. № 59, л. 378, лист кошового Милашевича з 24/10 1728.

на те, в яку би сторону той розмах направляв ся. Натомість ми бачимо якусь дивну невпевність і вагання навіть при почутті слушности своєї справи, чого характеристичним прикладом може служити хоч би дрібний факт в наведеним нами листі лубенської старшини до гетьмана. Через те в хвилях коли висша сила, в тім випадку централізм подавав ся, виступав український патріотизм, який без сумніву був; і навпаки в хвилях сильнішого натиску централізму з його атрибутами на Україні проявляла ся здібність приладжування себе до обставин, найгірша прикмета для нації, яка хоче самостійно жити.

В результаті ті дві сили дали третю „ровнодѣйствующую“: змінений рід патріотизму, якого виразом був опісля славний памфлет „Исторія Русовъ“, а певного рода прототипом його можемо вважати меморіал української управи в часів Апостола російському правительству: „Краткое изяснение о еундаментальномъ состояннїи Малой Россїи.¹⁾ А прояви здібности приспособлення можемо почасті бачити вже в другій половині гетьмановання Апостола по вступленню на російський престол Анни Іванівни, коли російський централізм зачав проявляти ся більше агресивно і тільки ждав з нетерплячкою смерти старого гетьмана.

Ждати прийшло ся не дуже довго — 17 січня 1734 р. умер останній гетьман-козак козацької України. По нім був ще один гетьман, але се був уже гетьман України шляхетської.



¹⁾ А. М. Ю. Дѣла правит. Сената по малорос. экс. кн. № 79/1806, лл. 339—343.